

Bolonyai Gábor az ELTE BTK Görög Tanszékének vezetője. Kutatási területe az antik rétorika és irodalomelmélet, valamint a görög kultúra reneszánsz kori recepciója.

Legutóbbi írása az *Ókorban: Homéros mint a nemzeti és kulturális identitás része* (2019/4).

Az athéni Kancsók napja és Virágünnep

Bolonyai Gábor

*Jó játék a konektor,
én jöttem rá magamtól.*
Varró Dániel

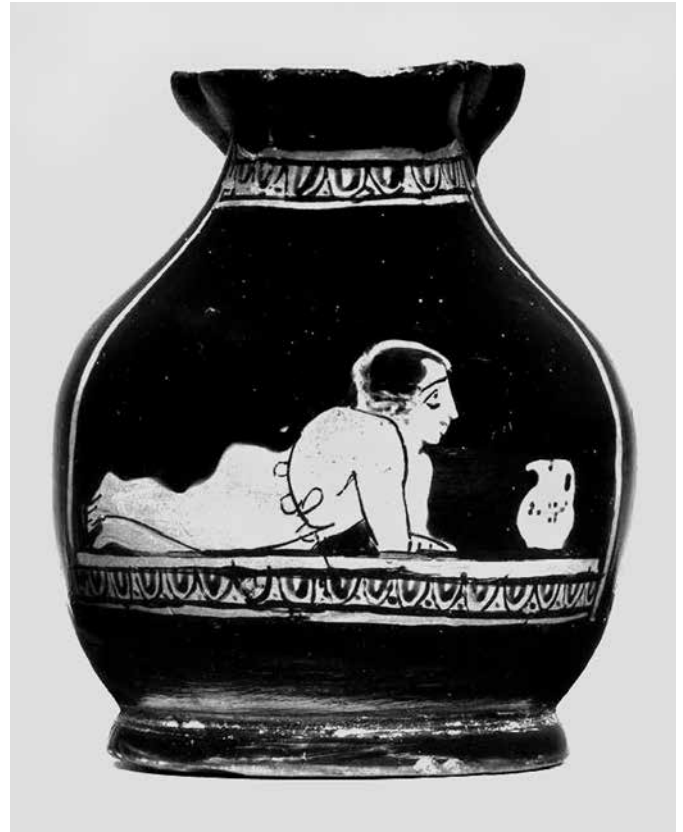
Az athéni *Anthestéria*, azaz Virágünnep, amennyire rálátni a történetére, kezdettől fogva többféle elemből tevődött össze.¹ Neve és koratavaszi időpontja a természet újjáéledéséhez kötődik; az *Anthestérión* hónap 11–13. napjain tartott ünnep nagyjából március elejére esett. Az első napon nyitották föl a boroshordókat, és kóstolták meg az előzőleg mintegy öt hónapon át földben érlelt és ekkorra kiforrt újbort – ünnepi aktussal zárva le a szőlő borrá válásának folyamatát. A második nap fő eseményét egy sajátos borivó verseny jelentette: a versenyivás a görög szokásokkal éles ellentétben, a mértéktelenség jegyében és a társasági örömeik kiiktatásával zajlott. A résztvevők nem *symposion* keretei között fogyasztották el a versenyre egységesen kimért bort, hanem kinek-kinek a maga kisasztalára kellett a lehető leggyorsabban kiürítenie, azaz mintegy 3,27 liter – valószínűleg vízzel kevert² – bort meginnia.³ Minden bizonnyal még az ivóverseny előtt érkezett meg a tenger felől Dionysos; az istent egy hajótestet imitáló kerek járművön vontatták be Mocsarasnak (*Λιμναῖον*) nevezett szentélyébe. Az *Anthestéria* ünnepén tartotta szent nászát Dionysos az *archón basileus* feleségével, a Királynővel; a rítus pontos időpontja vitatott.⁴ Az ünnep idejére az Alvilág felé is megnyíltak az utak: a *Chytroi*, azaz Fazekak vagy Üregek nevű harmadik napon mindenféle növényi magból főzött áldozati étellel látták vendégül a Hadésből felmerészkedő ősök lelkeit és a különféle alvilági szellemeket. Valószínűleg ezen az utolsó napon emlékeztek meg rituális hintáztatás keretében Érigonéról is,⁵ akinek személyét és történetét kétféleképp őrizte meg a mitikus hagyomány. Vagy apja, Ikarios meggyilkolása miatt akasztotta föl magát egy fára, vagy azért, mert Aigisthos lányaként nem tudta elviselni az apját megölő Orestés bírósági felmentését.⁶

A Kancsók (*Choes*) napjához kötődik a tárgyi emlékeknek egy jól körülhatárolt csoportja, amely nem csak formájával, de többnyire ábrázolásaival is kapcsolódik az ünnephez.⁷ A mintegy ezer kancsón belül sajátos alcsoportot képeznek azok a kis méretű, 15 cm-nél kisebb, olykor miniatűr méretű (5-6 cm magas) kancsók, amelyeken gyerekábrázolások láthatók.

Ezeket a képeket már a 20. század elején összekapcsolták négy szöveges emlékekkel: két irodalmi mű részletével és két felirattal. A császárkori Philostratos írja azt Aiasról a *Hőstörténet* című dialógusában (35.9), hogy „<fiát> athéni hagyományok szerint nevelte, s mikor Athénban Anthestérión havában a harmadik életévükben járó fiúkat virágokkal koszorúzzák, ő is kratérokot állított föl, és athéni szokás szerint áldozatot mutatott be.”⁸ Plutarchos egyik asztali bölcse arról tesz említést,⁹ hogy „az újbortól is Anthestérión havában [február-március] a telet követően isznak, akik először kóstolnak bort, azon a napon, melyet az athéniak a Hordónyítás napjának neveznek.” A felirat egyike (IG II² 13139) egy kisfiú sírjáról származik, aki „kora alapján kancsózhatott volna, de a daimón még Kancsónap előtt elragadta.” (*ἡλικίης χοικῶν / ὁ δὲ δαί[μων] ἔφθασε / σε τοῦς Χοῦς*).¹⁰ A másik feliraton (IG II² 1368.127-31) a Kancsók napja a születés, *ephébosszá* avatás és házasság mellett az emberi élet egyik jeles eseményeként van említve: „...ha egy *iobacchos* [= Dionysos-kultuszközösség tagja] fontos eseményhez ér: házasság, gyerekáldás, Kancsónap, *ephébos*-avatás, köztisztviség, ághordozás, tanácstagság, lássa vendégül társait”.¹¹

1. kép: Kr. e. 5. sz. második fele, 77 mm, San Francisco, M. H. De Young Memorial Museum, 1979 (BA 14748). A keltezési adatokat a *Corpus Vasorum Antiquorum* megfelelő kötete, vagy ennek hiányában a Beazley Archive alapján adjuk meg. Zárójelben ez utóbbi gyűjtemény nyilvántartási számát tüntetjük föl (amennyiben létezik). A kép forrása: Smith 1943, 46, 1a.

2. kép: Kr. e. 460–450 k., 45 mm, New Haven (CT), Yale University Art Gallery, 1913.142 (BA 16137)
A kép forrása: artgallery.yale.edu

A négy szöveget Deubner használta először egyfajta kulcsként a kiskancsók ábrázolásainak értelmezéséhez 1932-ben megjelent monográfiájában. Szerinte a hároméves kor kritikus időszak egy gyerek életben maradása és fejlődése szempontjából, a kancsónapi koszorúzás rituális tartalma az, hogy a gyereket ebben a kritikus időszakban megerősítsék. „Az újjáéledő növényzet erőit a kisgyerekekre kell irányítani és minden bajtól megóvni őket.”¹² A hároméves gyerekek, feltételezi Deubner, ajándékként kaphatták a kiskancsókat a konfirmáció-jellegű ünnep emlékére.

A kiskancsók jelentős részén azonban (mintegy százötven darabon)¹³ háromévesnél jóval fiatalabb, járni még nem tudó gyermekek láthatók. Hogyan kerülnek ezek a csecsemők egy olyan tárgyra, amely kifejezetten a hároméveseknek rendezett ünnephez kötődik? Deubner még nem gondolt a problémára, elsőként Henry Smith tette föl a kérdést, aki a *Corpus Vasorum Antiquorum* San Francisco-i kötetének készítésekor szembe-sült egy ilyen ábrázolással (1. kép). „Miért ábrázolta a festő babának a kiskancsó leendő tulajdonosát, ha az értelemszerűen már nem volt baba?” Továbbá: „Mi köze a csecsemőnek a boros kancsóhoz, ha még nem érett meg a Kancsóünnepre? Mi köze a taligához, ha még nem tud járni?”¹⁴ Smith egy szellemes feltételezéssel oldotta föl az ellentmondást. Ezeket a kancsókat (egy másik hasonló darabot lásd a 2. képen) valójában nem a háromévesek kapták ajándékba beavatásuk emlékére, hanem a beavatás előtt elhunyt csecsemőkorúak temetési ajándékként, az életükből kimaradt nagy esemény pótlására a síron túl.¹⁵ A hipotézisnek azonban van egy gyenge pontja. A fellelt

kiskancsók jelentős részét nem kisgyermeksírok mellékleteként találták, hanem idősebb gyerek sírjában, vagy éppen lakóházakban.¹⁶ A magyarázat tehát néhány esetben működhet, de általános érvénnyel aligha.

A kutatók így aztán másfajta magyarázat után kezdtek nézni. Robert Hamilton, aki valamennyi addig ismert kis méretű kancsót módszeresen átvizsgálta, egy 384 darabból álló csoportot különített el. Szerinte azon az alapon tartoznak össze, hogy kis számú, de sokféleképp variálható elemből álló életképet, „tableau”-t alkotva ábrázolnak gyermekeket.¹⁷ Részletes statisztikát készített az egyes tablóelemek együttes előfordulásairól, és arra a következtetésre jutott, hogy az életképek értelméhez a felnőttek borívó versenye adja a kulcsot. A tabló valamennyi eleme ennek képezi gyermeki ellenpontját, kezdetleges előképét (3. kép). A kiskancsó a versenyen használt háromliteres kancsó párja és előképe, a szőlő a boré, a meztelen gyermek a felöltözött felnőtté, a talicska vagy kiskocsi a Dionysost beszállító járműé, a kúszó-mászó csecsemő pedig a rendesen járni tudó felnőtté. Hamilton elemzése szerint a csecsemők ugyanabba a kategóriába tartoznak, mint a már járni tudó, de még mindig meztelenül ügyködő kisgyerekek, azzal a különbséggel, hogy hozzájuk képest erősebb kontrasztot mutatnak a felnőttekkel szemben. Hamilton egy helyütt úgy is fogalmaz ezzel a nagyobb távolsággal kapcsolatban, hogy a csecsemő-ábrázolások csak nagyon lazán kötődnek a borívó versenyhez. Ezt a nézetet, ti. hogy a háromévesnél fiatalabbnak nincs igazán köze az ünnephez, sokan mások is képviselik.¹⁸

Néhány évvel később Greta Ham a háromévesek központi szerepének hipotéziséhez tért vissza.¹⁹ A beavatás rituális jelentősége mellett Ham a korhatár átlépésének társadalmi vonatkozásait térképezte föl.²⁰ Feltevése szerint a kancsónapi rítus azt a nevelési fordulópontot szenteli meg, amikor a gyermek kilép a *gynaikeionból* (női lakosztályból) és ezentúl a pedagógus gondjaira bízják; amikor a nők életteréből átkerül a férfiak szférájába. A kúszó-mászó gyermekekkel kapcsolatos problémát úgy oldja meg, hogy kitágítja a kúszás-mászás ikonográfiai jelentését: ezek a babák szerinte nem a csecsemőkorúak szűkebb csoportját képviselik, hanem a be nem avatott gyerekek teljes körét, a közvetlenül beavatás előtt álló háromévesekkel együtt.²¹ Ham tehát szintén mellékes részletnek tartja, hogy a felnőttekhez vagy akár a háromévesnél nagyobb gyerekekhez képest egy kisgyerek mászik-e még vagy már totyog.²²

De valóban nincs jelentősége annak, hogy pontosan mennyire vannak távol a biztos járástól ezek a hároméves kornál kisebb gyermekek? Az ő szemszögükből nézve, nekik biztosan nem mindegy, milyen testhelyzetet képesek felvenni, vagyis a mozgásfejlődésnek mely szakaszáig jutottak el. Amit a kancsónokon látható két gyermek produkál (1–2. kép), az földi pályafutásuk addigi legnagyobb teljesítménye. A két fiú „hason fekve stabilan és szimmetrikusan támaszkodik, ... nyújtott könyökkel, tenyértámaszban. ... Egész mellkasát magasra emeli, fejét függőlegesen tartja.” Ez a pontos leírás azonban nem egy

múzeumi katalógusból vagy műelemzésből származik, sőt még csak nem is a mi két fiúnkat írja le. A mondatokat a Nemzeti Népegészségügyi Központ „Koragyermekkori program”-jának melléklete tartalmazza, amelyet egy szakértői munkacsoport készített a gyermekek fejlődéséről.²³ A leírás a csecsemő mozgását jellemzi a 4. és 6. hónap között.

Ahhoz, hogy pontosan értsük a képen ábrázolt mozdulat jelentőségét a gyermek szempontjából, a mozgásfejlődésnek azt a szakaszát kell látnunk, amelyben ez a mozzanat fontos szerepet tölt be. (Itt előre szeretném jelezni, hogy a klasszika filológiától távoli terepekre fogok merészkedni; egyetlen mentségem, hogy a téma másként nem megközelíthető.)²⁴ Nos, életünk mintegy első éve annak a képességnek a megszerzésével telik, hogy szinte magatehetetlen helyzetünkből fel tudjunk emelkedni és két lábra tudjunk állni. Ez a folyamat az izomerő, a mozgáskoordináció, a látás és az egyensúlyérzék olyan mértékű és ütemű fejlesztését kívánja meg, amely csak lépésenként és az egyes szakaszok meghatározott sorrendjében valósulhat meg.

Az első testrészünk, amelyet függőleges helyzetbe hozunk: a fej. A teljesen függőleges pozíciót úgy tudja felvenni a csecsemő, hogy nem csak a fejét emeli föl, hanem az egész felsőtestét is, mindkét karjával megtámaszkodva a földön. Karjait ekkor még csak párhuzamosan tudja használni, mert idegrendszere még nem érett meg végtagjai eltérő mozgására. Ezt a

3. kép: A Hamilton-féle tabló kilenc eleme közül négy szerepel ezen a képen: 1. két meztelen gyermek, 2. koszorúval, ill. hajszalaggal a fejükön, 3. háromlábú kisasztal és 4. borostyánnal megkoszorúzott kis kancsó, valamint két kiegészítő elem: gyümölcs és tálca. – Kr. e. 425–400, 88.9 mm, London, British Museum 1869,0614.2 (BA 10224).
A kép forrása: britishmuseum.org

4. kép: Fej- és mellkas emelése, hason fekvésben, tenyéren támaszkodva (3-6. hónap). – Kr. e. 420 k., 110 mm, Würzburg, Universität, Martin von Wagner Museum, H 4703 (BA 1286)
A kép forrása: carc.ox.ac.uk

5. kép: Kúszás: a gyermek kezével húzva és/vagy lábával tolvá magát halad előre, közben hasával súrolja a földet (5-8. hó). – Kr. e. 450–420, 54 mm, Oxford, Ashmolean Museum, 1916.14 (BA 11965) A kép forrása: carc.ox.ac.uk

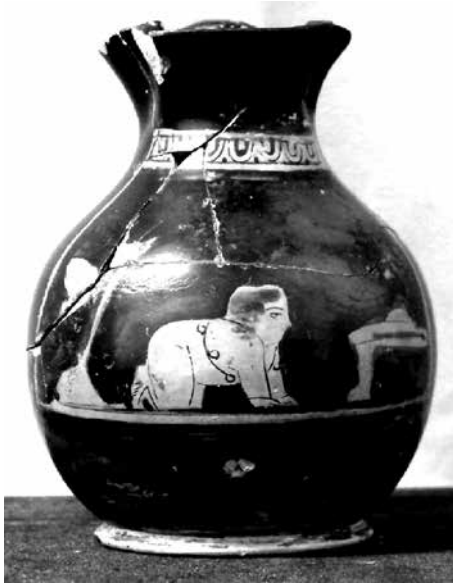
6. kép: Kr. e. 425–420, 71 mm, Gotha, Schlossmuseum, AK 328 (BA 8003) A kép forrása: *Corpus Vasorum Antiquorum*: Gotha, Schlossmuseum 2, 1968, 64, 7.

pillanatot vagy inkább néhány másodpercig tartó mutatványt rögzíti a két kép, a művészi ábrázolással szükségszerűen velejáró átalakítások ellenére is jól felismerhetően.²⁵ Ehhez, a mérföldkönek nevezett²⁶ mozdulathoz (szakszóval: vertikalizációhoz) a nyak-, a váll- és karizmoknak hasonló intenzitással korábban soha nem végzett megfeszítésére van szükség. A két vázákép azt a lényeges körülményt is pontosan visszaadja, hogy a mozdulatot rendszerint nem önmagáért végzik a csecsemők, hanem azért, mert egy tárgy felkelti érdeklődésüket. Ezúttal, az egyikét a kancsó, a másikat a kerek rúd és a kancsó kettőse. Másutt szőlőt láthatunk még a kancsó mellett vagy helyett hasonló szituációban (4. kép). Az új mozdulatra tehát a kíváncsiság, a megismerés vágya hajtja őket.

Ezzel tulajdonképp meg is tudunk válaszolni Smith két utolsó kérdésére: a két tárgy a maga – kissé szabálytalan, de a gyermek számára mégis jól áttekinthető – formájával vonzza magához a tekintetet. A tárgyak valószínűleg még nem elsődleges használatuk miatt váltak érdekessé számára (a kancsó mint italforrás, a taliga mint szállító eszköz vagy jármű), rendeltetésüket legfeljebb csak pedzegeti, arra viszont alkalmasak, hogy kimozdítsák a földön fekvés állapotából és a függőleges testtartásnak első formájára készítsék – és ezzel a mérföldkövel elindul a két lábra állás, az emberre jellemző mozgásforma elsajátításának folyamata. Az ábrázolás egy további szempontból is megfelel annak, amit ma tudni lehet egy 4–6 hónapos gyermek látási képességeiről: a két gyermek fejtartása és szembogarának ábrázolása (amennyire ez kivethető) még nem sugall fixációt.

A csecsemő az egyre biztosabb fej- és törzskontroll megszerzése révén válik éretté az első akaratlagos és önálló helyváltoztató mozgásra, a kúszásra. Kúszás közben megmarad hason fekvő helyzetben, és így kezd el kezei és lábai segítségével tárgyak felé mozogni. A mozgást ezúttal is a felfedezési késztetés indítja be. Az oxfordi vázán (5. kép) látható kislányt az előtte lévő kancsó motíválja, a gothai vázán (6. kép) látható kisfiú érdeklődését pedig talán a kancsó mellett különféle gömbszerű tárgyak²⁷ is felkeltették, melyeket szemmagasságban tettek eléje egy alapzatra – feltehetően a gyermek reakciójára kíváncsi szülők vagy testvérek. A kúszó mozgáshoz a törzs, a csípő és a végtagok izmainak újszerű használatára van szükség, mert a gyermeknek mozgás közben kell megtartania az egyensúlyát, a végtagok keresztirányos mozgatásából adódóan pedig olyan mozgáskoordinációra, amely a két agyfélteke kapcsolatát és folyamatos együttműködését kívánja meg.²⁸

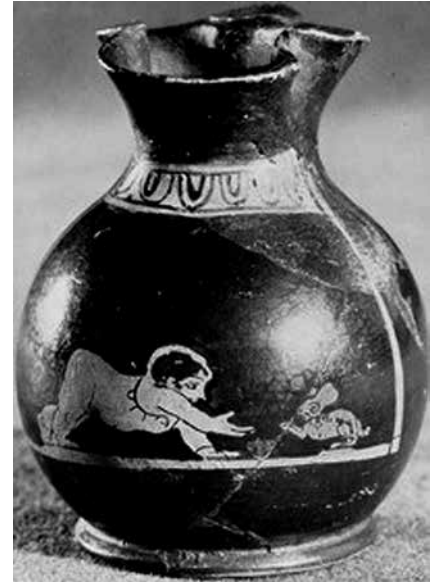
A kúszás során a csecsemő a hasára támaszkodik; ez terhet vesz le a végtagjairól, viszont lassítja az előrehaladást. A gyorsabb mozgáshoz fel kell emelnie a hasát a földről. Ez történik meg, amikor „a gyermek a tenyerén és a térdén támaszkodva négykézláb állásba emelkedik.”²⁹ (7. kép). Ebben a testhelyzetben azonnal ráérez egy addig ismeretlen élvezettel járó játék lehetőségére: ha ritmikusan előre-hátra hintázik, a fejében a füle környékén kellemes nyomást érez. Magyarán, ha kutyázik, az egyensúlyérzékét csiklandozza finoman. „Egyes gyermekek ’medveállásba’ is felnyomják magukat, ilyenkor ... tenyerükön, lábujjaikon egyensúlyozva elképesztő akroba-

7. kép: Kutyázás: a gyermek térden és kézen támaszkodva hintázik, vagy csak így támaszkodik (6-8. hó). – Kr. e. 440–420, 91 mm, Oxford, Ashmolean Museum 1914.10 (BA 11968)
A kép forrása: carc.ox.ac.uk

8. kép: Medveállás, azaz támaszkodás tenyéren és talpon (6-8. hó), a fej kiemelése nélkül. – Kr. e. 420 k., 80 mm, Bécs, Kunsthistorisches Museum ANSA IV. 1973 (BA 16300)
A kép forrása: khm.at

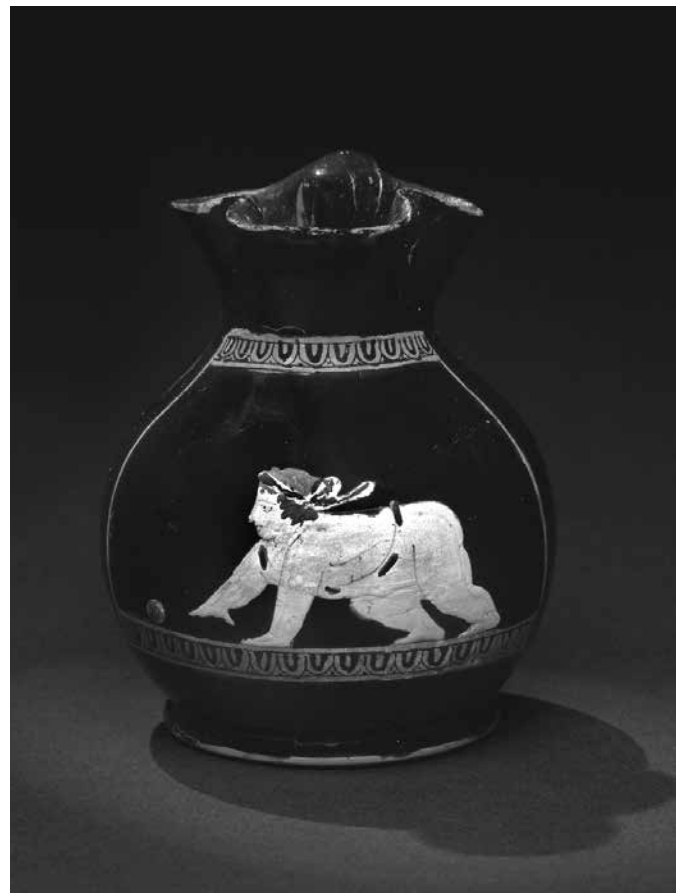
9. kép: Medveállás, három támaszkodási ponton. – Kr. e. 425–420, 40 mm, Amsterdam, A. Pierson Museum, 6254 (BA 4913)
A kép forrása: carc.ox.ac.uk

tamutatókat végeznek.”³⁰ (8–9. kép). A vázaképeken ez az a pillanat, amikor a gyermekek ráatalálnak első barátaikra és játszótársaikra is; az új mozgásforma motivációja immár nemcsak egy érdekes színű vagy egyenletesen mozgó tárgy lehet, hanem egy izgalmas kiszámíthatatlansággal mozgó, mégis megközelíthető lény, aki vele azonos térben és azonos technikával mozog.³¹

A kutyázás, illetve medveállás állandó gyakorlása teremti meg egy újabb helyváltoztató mozgás feltételeit. A bécsi kancsón látható kisfiú még lehajtott fejjel, teljes mértékben saját mozdulataira koncentrálna tartja magát négy lábán. Hozzá képest az amsterdami vázán ábrázolt fiúalakot már kimozdítja a medveállásból a feléje közelítő négy lábú társa, és azáltal, hogy jobb kezét is nyújtja a nyúl felé, a jóval nehezebb hárompontos támaszkodásra tér át. Ez a kép így azt a pillanatot rögzíti, amikor a kisfiú a négy lábán állásból a mászásba átvezető mozdulatot teszi meg, ezúttal is egy külvilágból érkező inger hatására.

A négykézlábos mászás (10. kép) jóval hatékonyabb és gyorsabb mozgásfajta a kúszásnál, akár térden, akár talpon, akár fenéken és fél lábon, akár más egyéni technikával üzik. A kancsókon egyértelműen a térden mászásos technika dominál (11. kép), időnként előfordul a tenyeres-talpas medvejárás: ez a megoszlás nagyjából megfelel a ma megfigyelt gyermekek gyakorlatának is.³²

A képeken azonban nem csak a nagymozgás mérföldkövei figyelhetők meg, hanem velük együtt a hozzájuk kapcsolódó finommozgás-típusok is. A kúszó-mászó csecsemő például egyúttal elkezd célirányosan és a test középvonalában előre nyúlni a tárgyakért (12–13. kép). A nyúlás, a gyermek első manipulációs tevékenysége, melynek során fogóreflexét leépítve tanulja meg tudatosan használni feszítő izmait. A következő lépés a tárgy kontrollált megragadása (14. kép), majd

10. kép: Mászás kézen és lábon, felemelt fenékkal, hassal nem érintve a földet (7-10. hó). – Kr. e. 420–400, 82.5 mm, London, British Museum 1877,0805.5 (BA 9017278)
A kép forrása: britishmuseum.org

11. kép: Mászás két kézen és térden támaszkodva. –
Kr. e. 5. sz. második fele, Budapest,
Szépművészeti Múzeum T-745 (BA 43720)
A kép forrása: hyperion.szepmuveszeti.hu

12. kép: Mászás közben előre nyúlás a test középvonalában. –
Kr. e. 425–400, 51 mm, London, British Museum
1842,0728.1123
A kép forrása: britishmuseum.org

a tárgy elengedésének tudománya (15. kép). Ez a két utóbbi manipulációs tevékenység a tárgyak megismerésének egy eddigieknél bonyolultabb formáját teszi lehetővé: a csecsemő két tárgy kapcsolatát és viszonyát kezdi kutatni. Egy kezébe fogott (pontosabban: tenyérrel és négy ujjal megmarkolt) tárgyat hozzákocint egy másikhoz, rádob egy másikra, vagy egy kisebbet beledob egy nagyobbba, például golyót ejt egy üreges tárgyba (16. kép).³³ Ezzel a kiscancsó felhasználási köre egy újabb funkcióval bővül: immár nem csak a kíváncsi szemlélődés tárgya lehet, színek és formák hordozója, hanem a tevékeny megismerés számára is lehetőséget ad a tárgyak összefüggéseinek megértésére. Ennek során olyan relációs fogalmak születnek meg a gyermek fejében, mint a kisebb-nagyobb, a kint-bent, vagy a tárgyállandóság fogalma (ti. a kancsóba dobott golyó akkor is ott van, ha eltűnik a kancsó testében), de mindenekelőtt a tömegvonzás egyetemes törvénye (ti. hogy a hatalmas föld magához vonzza a tárgyakat). Egy golyó kiengedése a kézből különösen fejlett finommotorikát kíván meg: „az elengedéskor a hajlítói izmok kerülnek gátlás alá. Ez utóbbit a gyermek nehezebben és sokkal később sajátítja el, [...] a 7. és a 10. hónap között.”³⁴

A gyerekek egy része kúszás közben, egy másik része mászás során talál rá az ülésre. Az ülés az egyenes felsőtesttel történő járás nélkülözhetetlen eleme. A gyerekek általában először egyik kezükkel támaszkodva félülésben kezdenek el ülni, a kéztámasz nélküli kiegyensúlyozott pozíciót valamivel később veszik csak föl. A 17. és 18. képen az a pillanat látható, amikor épp valamilyen vízszintes pozícióból sikerült kiegyenesítenie felsőtestét a gyermeknek. A szentpétervári kancsó egészen realiztikusan ragadja meg a mászásból oldalra ülés pillanatát. A 19. képen arra láthatunk példát, hogyan kell helyesen egyensúlyosan ülni, egyenes tartással, párhuzamos lábakkal. A berlini váza festője úgy helyezte a kancsó elé a kislíút, hogy a kép nézője párhuzamokat fedezhet föl a két egymás felé forduló test között: fent a fiú orra felel meg az edény szájának, középen a törzs és has kigömbölyödő formái rímelnek egymásra, lent pedig a széles felülettel alátámasztott alsótestük

13. kép: Az első manipulációs tevékenység: értenyúlás (vagy célirányos nyúlás). – Kr. e. 420 k., 60 mm,
Athén, Agora Múzeum, P 21227 (BA 46109)
A kép forrása: ascса.net

14. kép: A második elemi manipulációs tevékenység: megmarkolás. – Kr. e. 420 k., 52 mm, Párizs, Louvre CA 2505 (BA 10226)
A kép forrása: collections.louvre.fr

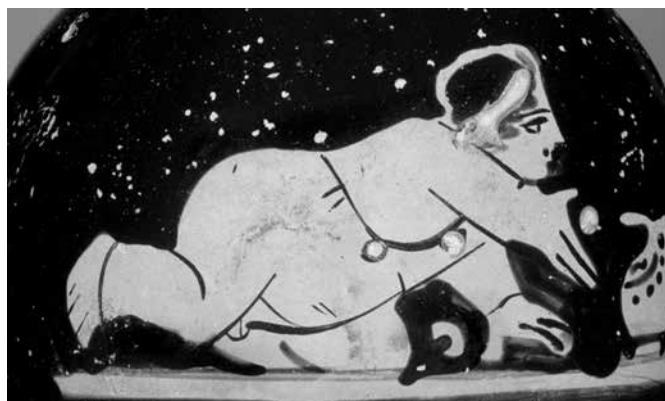

15. kép: A harmadik elemi manipulációs tevékenység: elengedés; itt egy megmarkolt tárgy beleejtése üreges tárgyba. – Kr. e. 420 k., 52 mm, Párizs, Louvre, CA 2931
A kép forrása: collections.louvre.fr

hasonlósága tűnik föl – a kisfiúnak sikerült épp olyan stabil ülőhelyzetbe huppannia, mint amilyen szilárdan áll széles talpán a borral teli, tömzsi agyagkancsó.

Amint egyre biztosabban megy a mászás, a gyerekek ösztönösen érdeklődni kezdenek a magasabb felszínnek iránt. Először egy lépcső fokára vagy sámlira támaszkodnak (20. kép). A meghódított magasságokból új perspektívából látszódnak a dolgok (21. kép), a gyermek ekkor (nagyjából 9 hónaposan) kezdi el a mélységet észlelni és a tárgyak részleteire fókuszálni. A magasság jóval nagyobb kockázattal is jár (22. kép), mert az egyensúlyt egy eddig ismeretlen ponton, szokatlan izommunkával kellene megtartani. Egy-egy sikertelen kísérlet azonban nemcsak a mélység pontos méreteinek megtapasztalására ad lehetőséget, hanem azt az ősi tanítást is érzékletesen igazolja számára, hogy a „szélemellű Föld mindennek biztos alapja”³⁵.

A magasabb tárgyakra való támaszkodásból nyílhat meg az út az első felállási kísérletek felé is. Bár a mai gyerekek először többnyire kapaszkodva húzzák föl magukat két lábra, de náluk is előfordul, hogy egy földön lévő tárgyra támaszkodva vesznek lendületet, sőt, hogy a kéz segítségével nélkül, kizárólag lábaik erejével, ülő vagy térdelő helyzetből elrugaszkodva nyomják föl magukat, mint ahogy ez egy bécsi (23. kép),³⁶ valamint egy San Fransisco-i kancsón (24. kép) látható.³⁷ A kapaszkodós módszerre csupán két képet találtam a kancsókon. Egy párizsi vázán (25. kép) egy gömbszerű tárgyra támaszkodva és egy kerek rúd nyelébe kapaszkodva igyekszik felállni egy kislány (a tárgyak labilis volta miatt a kísérlet nem sok sikerrel kecsegtet). Egy athéni vázatöredéken (26. kép) pedig egy földön fekvő tárgyra dőlve támaszkodik föl. Hozzá kell tenni, hogy egyfelől az utóbbi két képen – a többi mérföldkő ábrázolásához képest – kevésbé egyértelműen azonosítható be a felállás mozdulata, másfelől az előző kettőn kevésbé realiz-

16. kép: Golyó ejtése kancsóba (vagy dobása a kancsó felé). – Kr. e. 4. sz. eleje, 76 mm, Berlin Antikensammlung, V.I. 4982.26 (BA 16344)
A kép forrása: carc.ox.ac.uk

tikus a megjelenítése. Könnyen elképzelhető, hogy a mozgás érzékeltetése ennél a különösen dinamikus mérföldkőnél olyan technikai kihívást jelentett a vázafestőknek (a mozdulat teljesen más testhelyzetben kezdődik, mint amilyenben végződik), amelyet nem sikerült tökéletesen megoldaniuk.

Ezzel elértünk a két lábra állás mintegy 9 hónapon át tartó folyamatának a végére (27. kép). Ha a képeket összehasonlítjuk a mozgásfejlődés legfőbb állomásaival, akkor a *chous*-ok felől nézve, az egyes ikonográfiai sémák szinte mindegyike megfeleltethető a mozgásfejlődési formák valamelyikének.³⁸ A nagymozgás terén azokat a mérföldköveket mutatják, amelyek a hasra fordulás szakaszát követik: a fej- és mellkas emelését (1–2. és 4. kép), a kúszást (5–6. kép), a kutyázást (7. kép), a medveállást (8–9. kép), a vízszintes mászást (10–

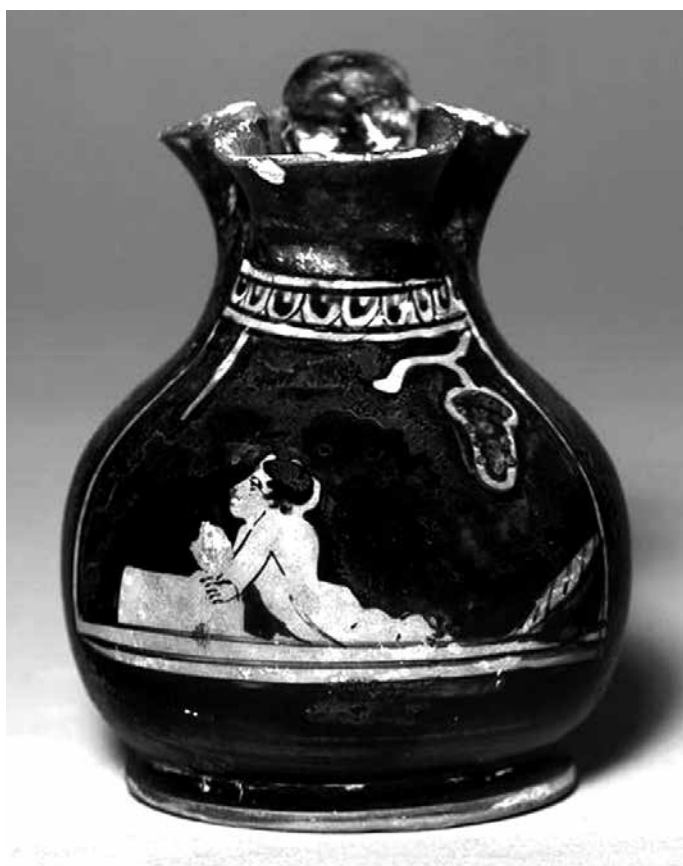
17. kép: Áthuppanás mázasból féllülésbe (8-10. hó). – Kr. e. 425–375, 80 mm, Szentpétervár, Ermitázs, ST 1541 (BA 16133)
A kép forrása: carc.ox.ac.uk

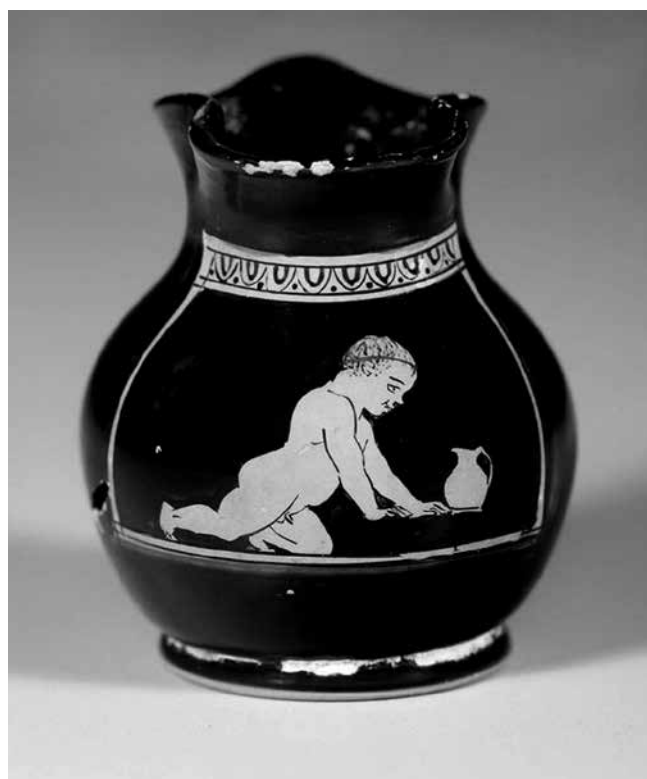
18. kép: Ülés félkézre támaszkodva (8-10. hó). – Kr. e. 5. sz. vége, 75 mm, New York, Metropolitan Museum, 2021.40.29
A kép forrása: metmuseum.org

19. kép: Egyensúlyos ülés, párhuzamos lábakkal (8-10. hó). – Kr. e. 420 k., 91 mm, Berlin Antikensammlung F 2422 (BA 16134)
A kép forrása: carc.ox.ac.uk

20. kép: Megtámaszkodás emelt felületen. – Kr. e. 425–400, 75 mm, Párizs, Louvre CA 2889 (BA 16144)
A kép forrása: collections.louvre.fr

21. kép: A tárgyak megtapasztalása új látószögből, magasabb perspektívából, az emelt felületre támaszkodás következményeképp. – Kr. e. 440–420, 57 mm, Boston, Museum of Fine Arts, 01.8087 (BA 16340)
A kép forrása: collections.mfa.org

22. kép: Lemászás emelt felületről, a mélység téves felmérésével. – Kr. e. 440–420, 70 mm, Oxford, Ashmolean Museum, 1920.102 (BA 11970)
A kép forrása: carc.ox.ac.uk

13. és 15. kép), a felfelé mászást (20–22. kép), a támaszkodó ülést (14., és 17–18. kép), az egyenes tartású egyensúlyos ülést (19. kép), a két lábra emelkedést (23–26. kép), végül az első bizonytalan lépéseket (27. kép). Az ábrázolt mozdulatok akár egy mai tankönyv vagy szülőknak szánt babakönyv illusztrációi is lehetnének (28–39. kép). Az ábrázolás pontosságát kiterjed a támasztási pontokra, a mozdulatot végző testrészek pozíciójára, a nagy- és finommozgások összehangoltságára, valamint a mozdulatokat kiváltó tárgyi környezetre egyaránt. Ha valami nem tűnik reálisnak, az a fej-test arány,³⁹ valamint a még fejletlen izomzat gyakran tagolatlan tömegként történő megjelenítése.⁴⁰ A másik oldalról, a mozgásfejlődési mérföldkövek felől nézve szinte valamennyi szakasz fölfedezhető a kancsókon; egyedül azok a lépések hiányoznak, amelyek a felegyenesedést előkészítő fázisba tartoznak: a forgás és a földön hemperedés szakasza. Ennek lehetséges okára később térnék vissza.

23. kép: Felállási kísérlet féltédről. – Kr. e. 5. sz. vége, 85 mm, Bécs, Trau-gyűjtemény (magántul.).
A kép forrása: van Hoorn 1951, 990. tétel, 487. kép

24. kép: Felállási kísérlet (?) térdelésből, kapaszkodás nélkül. – Kr. e. 4. sz., 62 mm, San Francisco 1622 (BA 14747)
A kép forrása: carc.ox.ac.uk

25. kép: Felállási kísérlet támaszkodással és egy másik tárgyba való kapaszkodással. – Kr. e. 4. sz., 85 mm, Párizs, Musée August Rodin, 877 (BA 10919)
A kép forrása: carc.ox.ac.uk

26. kép: Felállási kísérlet földön lévő tárgyon lendületet véve (vagy rádőlés egy féltve őrzött tárgyra). – Kr. e. 420 k., 65 mm, Athén, Agora Múzeum P 1049 (BA 22430)
A kép forrása: ascса.net

27. kép: Önálló járás szétterpesztett lábakkal, bizonytalan lépésekkel; a gyermek előrehaladását nehezíti, hogy egy tárgyat (vsz. csörgőt) is a kezében tart. – Kr. e. 410 k. 70 mm, München, Antikensammlung 1747 (BA 11383)
A kép forrása: carc.ox.ac.uk

Az ábrázolások hitelességére érdemes végül még egy példát említeni. Több képen is feltűnik egy elsősre nehezen értelmezhető mozdulat (40–41. kép): mászás közben egyes gyermekek egyik karjukat magasan hátra csapják.⁴¹ A furcsa mozdulat azonban megfigyelhető mai gyerekeknél is (42. kép).⁴² Egy kisebb koordinációs tökéletlenség áll a háttérben: a még fokozott izomtónussal és bizonytalan dinamikus egyensúllyal rendelkező gyermekek szoktak ezzel a nagyon széles mozdulattal lendületet venni vagy lefékezni mászás közben.⁴³

Ha a képeket együtt nézzük, nagyjából úgy, ahogy valószínűleg a kancsónapi vásáron⁴⁴ is egymás mellé helyezve kínálták az ünnepi tömegnek, az érdeklődők a lábra állás mind a hét lényeges „mérőldkövét” (és ezek átmenetét) felfedezhették, a fejemelés állomásától kezdődően. A magam részéről nem ismerek művészi ábrázolásoknak olyan együttesét vagy egyáltalán bármilyen (nem művészi igényel készült) szellemi produktumot, írott vagy tárgyi emléket, amely a korai mozgásfejlődés megértésének (vagy megsejtésének) ehhez fogható

28–29. kép

30–31. kép

32–33. kép

34–35. kép

36–37. kép

38–39. kép

40. kép: Kr. e. 420–410, 60 mm, Toronto,
Royal Ontario Museum, C676 (BA 16135)
A kép forrása: carc.ox.ac.uk

41. kép: Kr. e. 410 k., 71 mm, Koppenhága,
Nemzeti Múzeum 10121 (BA 1369)
A kép forrása: carc.ox.ac.uk

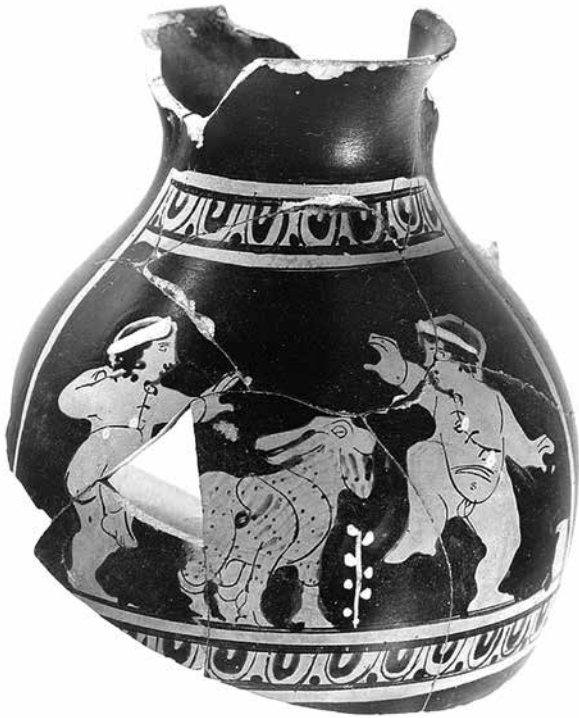

42. kép

szintjét érte volna el, a mozgásfejlődés 19. század végén meginduló módszeres tudományos vizsgálatáig.⁴⁵ Egy-egy képen belül az egyes részletek koherens egészet alkotnak, azt sugallva ezáltal, hogy az ábrázolt gyermekek saját mércéjükkel mérve tökéletesen működő lények, akiket nem elsősorban az jelleméz, mire képtelenek a felnőttekhez képest, hanem az, mire képesek már. A képek igazán unikális vonása azonban az, hogy az egyes darabok sorba rendezhetőek és egy fejlődési folyamat részeként értelmezhetőek; ez a képzeletben így összerendező-

dő sor a mozgásfejlődés különlegesen pontos megfigyeléséről és megértéséről tanúskodik.

Milyen gondolat hívhatta életre a képeknek ezt az összefüggő sorozatát? Milyen kapcsolat lehet a gyermekek mozgásfejlődése és a Dionysos-ünnep között? Minthogy az ábrázolásoknak erre az aspektusára egyetlen ókori szöveg sem reflektál,⁴⁶ csupán feltételezéseket fogalmazhatunk meg. Egy lehetséges magyarázathoz egy növényi elem adhat kiindulópontot, amely a virág- és borostyánkoszorú mellett a harmadik

43. kép: Kr. e. 5. sz. vége, a töredék magassága 90 mm, Athén, Agora Múzeum, P 10018 (BA 16171)
A kép forrása: ascsa.net

44. kép: Kr. e. 5. sz. második fele, 88 mm, Berlin, Antikensammlung, F 2661 (BA 220548)
A kép forrása: carc.ox.ac.uk

legtöbbször – bár nem sűrűn: mintegy tucatszor – felbukkanó növényi motívum a kancsókon. Egy leveles ágról van szó, amely többnyire a földből kisarjadva látható (43–44. kép).⁴⁷ A képek többségén (melyek már járnak és futni is tudó, nagyobb gyerekeket mutatnak) csupán másodlagos, kiegészítő funkciót tölt be az adott jeleneten belül. Egyfajta díszítő elem, amely a jelenet terét és idejét jelzi a háttérben: a kinti szabad teret, valamint a kikelet időszakát. Egy tübingeni vázaképen (45. kép) azonban kivételesen egy csecsemőkorú gyermek környezetében tűnik föl, ezúttal nem a háttérben húzódva meg, hanem központi helyet foglalva el: annak a tárgynak a szerepét tölti be, amely magához vonzza a gyermek tekintetét, és hason fekvésből feltámaszkodásra készíti. A kancsó, amely rendszerint betölti a mozgásra motiválásnak ezt a szokásos funkcióját (a szőlő, kerekes rúd stb. mellett), ezúttal a gyermek látókörén kívül esik és észrevétlen pihen mögötte. A kép kompozíciója emberpalánta és facsemete hasonlóságára irányítja a néző figyelmét: a gyermek épp oly határozott mozdulattal tolja magát el a földről és tartja egyenesen felsőtestét, mint ahogy a földből kisarjadt (vagy földbe dugványként leszúrt) vessző áll stabilan a talajban. Kettősük mintha az *Anthestéria* ünnep nevének szó szerinti és átvitt értelmét: az emberi és növényi fejlődés párhuzamosságát és közös eredetét fogalmazná meg a látvány nyelven, a kancsó-emblémához hasonló egyszerűséggel.

A tübingeni váza jelenete, ahogy említettem, egyedi ugyan, sajátos többleteleme azonban inkább csak felerősít egy olyan jelentést, amely az összes többi kép sémájában implicit módon benne rejlik, ahol mindössze egy borostyánkoszorú képviseli a növényvilágot és a szabadtéri talaj utal a természet közegére.⁴⁸ Az egyéb díszletek hiánya ugyanis fordítva: a főalak felől

45. kép: Kr. e. 420 k., 68 mm, Tübingen, Eberhard-Karls-Universität, Archäologisches Institut, E 126 (BA 1367)
A kép forrása: carc.ox.ac.uk

nézve is értelmezhető, úgy, hogy a kis kancsójával együtt a szabadba kitett és kedvére mozgó gyermek maga testesíti meg a természetet, ő juttatja kifejezésre az élővilág tavasszal újjáéledő erejét a maga önállóan végzett mozdulataival. Érdeemes hangsúlyozni, hogy itt a *chous*-ábrázolásoknak egy általánosan érvényesülő vonásáról van szó: a gyermekek kivétel nélkül

46. kép: Kr. e. 420–410 k. 115 mm,
Párizs, Louvre, CA 2912 (BA 16069)
A kép forrása: collections.louvre.fr

mindig önmagukban, felnőttek nélkül szerepelnek a képeken. A gyerekek önállóságát hangsúlyozó jelenetezés az emberi és növényi fejlődésnek egy közös vonását emeli ki, és az *Anthes-
téria* eredeti gondolatát⁴⁹ fogalmazza ezáltal újra.

Ezen a ponton érdemes Katona Ferenc fejlődésneurológus leírását idézni, aki a következőképp jellemzi a csecsemők mozgásfejlődését: „A csecsemő mozgásfejlődésére a spontaneitás jellemző”, „a magától indulás”, „a csecsemő önmaga kezdeményezi bizonyos testhelyzetekben, fekve, fekvésből kiindulva, ülésből feltápászkodva. ... Ezek a helyzetek nem hozhatók létre mesterségesen.”⁵⁰ A csecsemő nem mások mozdulatait ellesve tanul meg járni, hanem magától, autodidakta módon, ahogy – tehetjük hozzá – a levelek és virágok is maguktól hajtának ki, vagy ahogyan a magból vagy törzséről kisarjadó hajtás is magától képes gyökeret eresztetni (*autophyes*). A belülről érkező erő ráadásul a Dionysos-kultusznak is központi eleme (csak itt csodával érkezik): a bakkhánsnő is azt érzi megszállott állapotban, hogy tagjai magától mozognak magasba szökkenő táncmozdulatai közben, a *thyrsos*szal megütött földből magától fakad a víz, a bor és a méz,⁵¹ ha pedig megkötözik, a bilincs magától (*automaton*) hull le tagjairól.⁵²

Növény- és emberi világ szoros kapcsolatát fejezik ki továbbá Dionysos bizonyos tulajdonságai és kultikus nevei is, a bennük tükröződő általános képzetekkel együtt.⁵³ Dionysos burjánzó növekedésre, duzzadásra serkent ($\beta\rho\upsilon\epsilon\upsilon\nu$), az embert felegyenesíti ($\acute{\alpha}\nu\omicron\rho\theta\omicron\upsilon\nu$),⁵⁴ futásra, ugrásra ($\acute{\epsilon}\kappa\pi\eta\delta\acute{\alpha}\nu$) készíti, a nemzőszervét erekcióba hozza ($\acute{\omicron}\rho\theta\acute{\omicron}\varsigma$).⁵⁵ Egy Maximos-hely tanúsága szerint maga Dionysos ölt testet egy

(olaj)fatörzs alján kisarjadó, majd földbe átültetett dugványban is: „A földművesek is úgy tisztelik Dionysost, hogy egy magától kinőtt tósarjat ($\alpha\upsilon\tau\omicron\rho\upsilon\epsilon\varsigma\ \pi\rho\acute{\epsilon}\mu\nu\nu\omicron\nu$) szűrnak le a kertben, a maguk paraszti szobraként.”⁵⁶ Szent növényei pedig bármely külső akadály ellenében is képesek növekedni, nehézségi erőt, hideget, szárazságot legyőzve, bármely irányban, rohamos sebességgel, folyamatosan az év minden szakában⁵⁷ – Dionysos biztosítja az erőt ($\delta\acute{\upsilon}\nu\alpha\mu\iota\varsigma$) minden élő szervezet növekedéséhez, helyzet- és helyváltoztató mozgáshoz, valamint reprodukciójához.

Ezek a hétköznapiak tűnő életképek tehát az ünnep ket-tösségének megfelelően kétféleképp kötődnek az ünnephez. Az *Anthes-
téria* részeként a rügyfakadás és virágba borulás ün-nepének leglényegét mutatják, újszerű módon. A mozgásban ábrázolt gyermekek pusztán azáltal, hogy életkoruknak megfelelően szabadon mozognak és játszanak, az embercsemete kivirágzásának adják megannyi példáját: a „zöld” Dionysos-nak az egész élővilágban érvényesülő jelenlétét és hatalmát. A párhuzamosságnak fontos az időbelisége is: a növényi világhoz hasonlóan az emberi világban is az egyedfejlődés korai időszakában, különösen a csecsemőkorban, a növekedés rohamos ütemben történik. A gyarapodás és fejlődés üteme olyan intenzív, hogy szinte egyik napról a másikra látható. Ez magyarázhatja a csecsemőkorúak feltűnően magas számát és arányát a *chous*-ábrázolásokon.

A Kancsónaphoz másképp kötődnek a képek. Egyfelől az emblémaszerűen ráfestett kancsók jóvoltából a kapcsolat explicit és egyértelmű, másfelől azonban, ahogyan erre többen rámutattak már, magához a rituális eseményhez: a borivó versenyhez lazább a kötődésük. A kutatók többnyire az összefüggés negatív oldalát hangsúlyozták, azt az üzenetet olvasva ki az ábrázolásokból, hogy a kisméretű kancsók a kisgyermekek éretlenségét érzékeltetik (kedvesen, de határozottan), valamint azt a távolságot, ami a felnőttek borivó versenyétől és a „rendes” ünnepléstől elválasztja őket. A jeleneteket azonban ezúttal is érdemes inkább a gyermekek oldaláról megközelíteni, és annak a megismerési folyamatnak egyes állomásait látni bennük, ahogyan kapcsolatba kerülnek a borral és az ünnep egyéb kellékeivel: a boroskancsóval, a borostyánnal, a szőlővel, az asztallal stb. Az első találkozásra a mellkas felemelésekor kerül sor (a földön forgó csecsemőt feltételezhetően még a földhöz tartozónak tartották), amikor a gyermek megpillantja a néhány deciliteres boroskancsót a földön. Ez az aktus éppúgy a Dionysos-ünnep része, mint a versenybor felhajtása. Később aztán a kancsó és egyéb tárgyak már nem csak formájukkal keltik föl a kisgyermek figyelmét, hanem különféle manipulációs tevékenységek és játékok lehetőségeit fedezik föl bennük, végül fokozatosan megismerik azok „rendeltetészerű” és szabályos használatát is, és egyre pontosabban utánozzák a felnőttek borivási és mulatozási (*kómos*) szokásait a szabadban. A képek tehát – az életkorral egyenes arányban – egyre erősebb szálakkal kötődnek a Kancsónap legfőbb eseményéhez.

Végül, néhány szót annak lehetséges okairól, miért pont az 5. század utolsó harmadában jelentek meg ezek az ábrázolások és korlátozódtak erre a mintegy három-négy évtizedre. Ed-dig egyetlen magyarázat tett szert viszonylagos elfogadottságra, amely a történelmi körülményekkel, közelebbről: a háború okozta veszteségekkel magyarázta a gyermekek felértékelésének ezt az időszakos jelenségét.⁵⁸ Nem vitatva ennek a magya-

rázatnak bizonyos fokú érvényességét, úgy érzem, ez a tényező önmagában nem adhat kimerítő választ. Háború ugyanis máskor is tizedelte Athén lakóit, de ez soha máskor nem vezetett a gyermekábrázolások tömeges népszerűvé válásához. A jelenség sokkal összetettebbnek és sokrétűbbnek látszik. A kisgyermekekre irányuló kitüntetett figyelem a felnőtt ember (értsd: szabad születésű férfi) világképével és önképével is mélyen összefügg, mindenekelőtt azzal, hogyan viszonyul a maga gyermekeihez és saját gyermekkorához, hogyan látja az ember tanulási folyamatát, hol helyezi el önmagát a többi élőlény között az élővilágban. A *chous*-ok tündöklése és hanyatlása tehát sok szálon futó történetnek látszik. Nehéz elképzelni például, hogy független lenne a gyermekként ábrázolt Dionysos megjelenésétől a 480-as évektől kezdődően,⁵⁹ vagy a gyermek szatírok népszerűvé válásának ezzel párhuzamos folyamatától.⁶⁰

Az összetevőknek ebből a sokaságából zárasképp egyetlen egyet szeretnék kiemelni. Ez a szál a mítoszok korabeli történetéhez vezet. Az emberre jellemző mozgásformák tudatosításának ugyanis létezik egy mitikus előképe, amely nagyjából a kancsók virágkorának idején nyerte el méltó irodalmi kidolgozását. Ez a mítosz a szfinx rejtvényének és a rejtvény megfejtésének a története, amely – mint jól ismert – épp a kétlábon járás képességének megszerzésével, valamint e képesség hanyatlásával definiálja az ember sajátos lényét. Közismert az is, hogy az Oidipus-történet számunkra egyedül ismert változatában maga a rejtvény nem hangzik el, de Sophoklész több tucat esetben is céloz rá jellegzetes

jóslatszerűen elhangzó kifejezésekkel, elsősorban a járást és közlekedést kifejező mintegy kétszáz metaforával.⁶¹ Ezekon keresztül az az üzenet körvonalazódik, hogy a rejtvény igazi megfejtése valójában nem is az ember általában (ahogy Oidipus fejtette meg a rejtvényt), hanem maga Oidipus, akinek az életére mind a négy, mind a három, mind a két lábon járás az átlagemberhez képest többszörösen érvényes, a szó szerinti és metaforikus értelmében egyaránt. A metaforikusan értendő harmadik lábát, a botot nem csak öregségére kapja meg, hanem már akkor is, amikor száműzetésre kényszerül, de amiatt is, mert elveszítette látását, mindezek előtt pedig annak köszönhetően, hogy királyi jogart kapott, azelőtt meg vándorbotot vett a kezébe, amelyet a végzetes találkozáskor fégyverként használt saját apja ellen.

A kancsók képi világa bármennyire is más szellemben és más hangsúllyal ábrázolja az egyes mozgásformákat, de érzésem szerint az embernek ugyanebből a definíciójából indul ki. Abban is különbözik persze a gondolat tragikus feldolgozásától, hogy az emberi életnek másik fázisát mutatja be (azt a folyamatot, ahogy eleve a négy lábúak közé felküzd magát, majd négy lábáról kétlábra áll, aztán a kerek rudak formájában szert tesz az első harmadik lábra is, s végül eléri az emberi élet virágkorát). Ami mégis összekapcsolhatja a kis kancsókat Oidipus történetével, az az emberi önismeretre és empatikus megértésre való törekvés kivételesen magas foka, amely a felnőttkor előtti éretlen állapotot és a felnőttkor utáni hanyatlást is identitása részeként kezeli.

Jegyzetek

Az Ókortudományi Társaság 2023. február 17-i felolvasó ülésén elhangzott előadás átdolgozott változata.

- 1 Az ünnephez lásd Frazer 1911³, 281–283, Nilsson 1915, 181–200, Deubner 1932, 93–122, van Hoorn 1951, 15–51, Pickard-Cambridge 1968², 1–25, Burkert 1972, 236–273, Kerényi 1976, 290–315, Parkes 1977, 107–120, Simon 1983, 92–99, Burkert 1985, 237–242, Hamilton 1992, 2–62, Parker 2005, 290–316, diakrón megközelítésből a változásokra összpontosítva elemzi az ünnepet Humphries 2004, 223–275.
- 2 Dikaiopolis azzal dicsekszik Aristophanész *Acharnaibeliék* c. komédiájában, hogy színbort fogyasztva nyerte meg a versenyt (1229). Hamilton (1992, 7–9) és Robertson (1993, 223–224) komolyan veszi, és a tényleges gyakorlat szempontjából hitelesnek tekinti Dikaiopolis szavait. A dicsekvés azonban már amiatt is inkább csak viccelődő túlzásnak tűnik, hogy korábban barbár szokásnak nevezte a keveretlen bor ivását (75–78), emellett azt a szempontot is érdemes megfontolni, hogy ekkora mennyiségű bor gyors elfogyasztása szinte biztosan toxikus kómához, sőt halálhoz vezet, lásd Crelier 2008, 163–164, aki modern (azaz ma átlagosnak számító) alkoholtartalmú bor fogyasztásával kapcsolatos statisztikai adatokra is hivatkozik, hasonlóképp szkeptikus Beaumont 2012, 235.
- 3 A *chous* nevű kiöntőedényeket a bors kancsók (*oinochóé*) 3-as alcsoportjaként szokás számontartani Beazley 1956 és 1963 nyomán; a *chousok* csoportján belüli edénytípusokhoz lásd Green 1970, 1971 és 1972. A *chous* mértékegységgé válásából jó okkal lehet arra következtetni, hogy eredetileg arra használhatták, hogy a piacról hazavigyék benne a bort, vevő és eladó számára egyaránt ellenőrizhető módon, lásd Schmidt 2005, 160–161.

4 Lásd Hamilton 1992, 53–56.

5 A rituális hintázás datálásához a legfontosabb forrás Kallimachos 178.3-5 Pfeiffer töredéke, ahol az elbeszélő a hordonyítás és a kancsók említése után utal Erigoné történetére. Problémát jelent ugyanakkor, hogy egyfelől az ünnep harmadik napját *Chytroi*-nak hívják, másfelől két ókori szótár (*Etymologicum Magnum*, *Etymologicum Genuinum*) szerint a Hinta napját Bolygó lánynak (Ἀλητις) is nevezték, ezért felvetődött, hogy a Hinta az *Anthestériától* független ünnep lett volna, vö. Hamilton 1992, 48–49 és Parker 2005, 301–302. Megint más elképzelés szerint az ünnepre az *Anthestéria* második napján került sor, lásd Kerényi 1976, 301. A mítosz irodalmi feldolgozásait poétikai szempontból elemzi Borgeaud 2012.

6 Lásd az *Etymologicum Magnum* Ἀλητις szócikkét.

7 Az ábrázolásokon szinte kivétel nélkül megjelennek a megkoszorúzott kancsók, az ünnep egyfajta emblémájaként, lásd Schmidt 2005, 156–157.

8 Ford. Preseka Diotima. Hamilton 1992, aki a teljesség igényével összeállította az *Anthestériával* kapcsolatos szöveges testimóniumokat, a T72 számon közli a részletet.

9 *Quaestiones Convivales* 735D-E (= T1 Hamilton).

10 T31 Hamilton.

11 T39 Hamilton.

12 „Die Kräfte der neu sich regenden Vegetation sollten den Kleinen zugeführt werden und sie gegen jedes Unglück feien” (Deubner 1932, 115). Mások Platón *Törvények* 789e-re, illetve 794a-ra is hivatkozva valószínűsítették, hogy a hároméves („óvodás”) kor az ókori megítélés szerint is vízválasztó szerepet játszott a gyermekek fejlődésében, lásd Rühfel 1984a.

13 Hamilton 1992, 88.

- 14 “But in the present case we are in difficulties three deep. Why did the painter »baby« the prospective recipient (*ex hypothesi* no baby) by this picture of an infant on the chous designed for him? What has the pictured infant, not ripe for Χουκά, to do with the pictured chous? What has this mere crawler to do with a toddler’s gocart?” (Smith 1943, 48).
- 15 „The miniature chous, as funerary vase, was especially for the child who died in babyhood and never lived the Χουκά of his first Anthesteria.” (Smith 1943, 49).
- 16 A kancsóméret és az eltemetett személy életkora közti összefüggés lehetőségét először Stern (1978, 32) vetette föl. Hamilton (1992, 73–77) adatait erőteljesen vitatva Schmidt (2005, 206) azt hangsúlyozza, hogy felnőtt sírból eddig még nem került elő kis méretű kancsó. Schmidt úgy fogalmaz, hogy a kiskancsók jelenléte gyermeksírokban „nem rendszeres, de azért gyakori” (202), lásd még 155–158 és 202–205, valamint Crelier 2008, 50–51 és 74. Szemléletesen mutatják a gyakorlat sokféleségét Crelier 2008 táblázatai, ahol három csoportba osztva szerepelnek a különböző életkorú gyermekek sírjaiban talált *chous*-okról készült statisztikai adatok: 247–248 (3 évesnél fiatalabbak), 252–253 (3–7 év közöttiek), 257–258 (7 évnél idősebbek).
- 17 Az életkép kilenc eleme: 1. meztelen gyermek, 2. virágkoszorú vagy hajszalag a gyermek fején, 3. amulettek testére kötve és/vagy bokaláncon, 4. háromlábú kisasztal, 5. kiskancsó (borostyán)koszorúval, 6. tologatható kerek játék (taliga, kiskocsi), 7. áldozati sütemény (csavart bagett, kúp- vagy köralakú), 8. szőlő, 9. állatcimbora vagy házi kedvenc (kutya, madár, nyúl stb.). Rajtuk kívül további kiegészítő elemek is feltűnnek a tablón: mászó gyerek, golyó (tojás? dió?), gyümölcs, tálca, oltár, fáklya, homokkaparó, Erós/Niké, kézidob, líra stb.
- 18 Elsőként és a legkategorikusabban Rumpf (1961, 212–214) tagadta, hogy az ábrázolások bármiképp is kötődnének a kancsónapi rítusokhoz, a képek egy bizonyos részével kapcsolatban már Deubner (1931, 97) és Hoorn (1951, 51) is vitatta a kapcsolatot, a kérdéshez lásd még Dasen 2011, 302.
- 19 Ham 1999, 201–218.
- 20 Az ünnep Deubner-féle értelmezését már korábban is többen tovább fejlesztették abba az irányba, hogy a Kancsó napja egyenes beavatási szertartásként szolgált a hároméves gyermekek számára (lásd pl. Rühfel 1984b, 131–133), és nem csupán „konfirmációszerű” megerősítést kaptak a veszélyes időszak lezárásaképp, a két életkori csoport közti átmenet jellegét azonban elsőként Ham kísérte meg társadalmi kontextusba helyezni és csoport-hovatartozást kifejező kategóriákkal leírni.
- 21 “Crawling indicates that a child still belongs to the social grouping of children who are developing the ability to walk. ... In summary, crawling may indicate a new initiate to the Choes—i. e., a boy in his third year who is about to undergo the rite of passage of his first celebration of the Choes” (Ham 1999, 206–207).
- 22 A kisgyermek-ábrázolások mögött a társadalmi integrációnak egy másik rituális formáját feltételezi Seifert (2011, 108–138). Értelmezésében a főként csecsemőkön, de gyakran nagyobb gyermekeken is látható amulett játssza a kulcsszerepet, amely szerinte a szokásos bajelhárító funkciója mellett a családhoz, s ezen keresztül a közösség egészéhez való tartozás státusát is kifejezi. Ebből a – szövegekkel alá nem támasztott – hipotézisből kiindulva végül arra következtet, hogy a gyermekábrázolások valójában az *Apaturia* ünnepével állnak összefüggésben. A *chous*-ábrázolásokon látható amulettek használatáról lásd Dasen 2003, 278, valamint Bélyác–Nagy 2020, akik a „márciuska” kitűzésének – a balkáni népek körében máig élő – szokására is kitérnek, melynek március eleji időpontja lényegében megegyezik az *Anthestéria* ünnepének dátumával (30–31).
- 23 <http://www.koragyermekkor.hu>. A munkacsoport tagjai: Bánki László, Horváth Ágnes, Kardosné Réder Robertina, Koncz Levente Csaba, Muzsai Géza, Szegedi Tamara, Szvatkó Anna, Tóbak Orsolya. A továbbiakban az egyes fejezet- és alfejezetcímek szerint fogok idézni a honlapon közzé tett anyagból.
- 24 A képek értelmezésénél Góczán-Szabó Ildikó gyógypedagógus és klinikai szakpszichológus szakvéleményét is kikértem, segítségét ezúton is köszönöm. Az újszülöttek mozgásfejlődéséről ad áttekintést fejlődésneurológiai szempontból Berényi–Katona 2014, 187–210 egyetemi jegyzete, a gyermekkor egészére tekintet Gallahue–Ozmun–Goodway 2012⁷, 167–286.
- 25 Az elemzés alapjául szolgáló mozgásfejlődési megközelítés természetesen nem zárja ki, hogy az egyes képek egyúttal különféle ábrázolási hagyományokhoz kötődnek, különféle ikonográfiai sémákat vesznek át és újítanak meg; a műveknek ezt az aspektusát egy másik tanulmányban szeretném bemutatni.
- 26 A fogalomhoz lásd Smitsman–Corbetta 2010, 184–186.
- 27 Leginkább gyümölcsnek szokás értelmezni, de más hasonló ábrázolásokkal kapcsolatban felmerült, hogy golyókról, ékszergyöngyökről, esetleg tojásokról van szó, vö. Beaumont 2012, 78.
- 28 Hajtó – Lengyel – Sósne Pinye – Szabó – Tóth 2019, 79. Előfordul, hogy kúszás közben a csecsemő szimmetrikusan használja a két kezét vagy a két lábát. Ez a mozgásforma nem azonosítható be egyértelműen a kancsóképeken, a végtagok szimmetrikus megjelenítése mindig statikus helyzetet sugall, lásd pl. 6. képet.
- 29 6–9 hó (Testi fejlődés és mozgás: Nagymozgás).
- 30 6–9 hó (Testi fejlődés és mozgás: Nagymozgás).
- 31 Megjegyzendő, hogy a gyermekkel szinte azonos testhelyzetben ábrázolt kutya viselkedésével szemben (ami teljesen reálisnak mondható), a gyermek felé játékosan, barátkozva ugró nyúl alakja inkább a mesék világát idézi. Ez a meseszerű elem azonban egyfelől épp a gyermek belső nézőpontján (vágynak) keresztül nézve hitelesen fejezi ki a vele rokonnak érzett lény iránti vonzódását, másfelől nem von le semmit a gyermek ábrázolásának életszerűségéből.
- 32 Adolph–Vereijken–Denny (1998, 1304–1305) ezt a technikát nevezi standardnak a medvejáráshoz képest.
- 33 Hoorn (1951, 44–45) értelmezése szerint ezeken a képeken azt a célbadobós játékot láthatjuk, amelyről [Ovidius], *Nux* 85–86 tesz említést. Az azonosítás ellen szól azonban, hogy a versben leírt játéknál „bizonyos távolságról” (*spatio distante*) próbálnak egy diót beledobni egy szűkszájú edénybe; a dobást minden bizonnyal álló helyzetben végezték. Schmidt (1977, 22–23) egy másik, de ezzel rokonjátékkal hozta összefüggésbe a kancsón ábrázolt jelenetet: ezt a játékot *τρόπα*-nak hívták, és egy Kratinos-töredék (180. tör. Austin–Kassel), egy Platón-scholion (scholia Areth. (B), Plat. Lys. 206 e), valamint Pollux, *Szótár* 9.103 alapján ismerjük. Ennél a játéknál kockát vagy makkot kellett egy lyukba vagy mélyedésbe dobni, szintén bizonyos távolságból. Az azonosítás ennél a játéknál is hasonló akadályokba ütközik, mint a dióval játszott verzió esetében. Az viszont elképzelhető, hogy a kancsókön ábrázolt kisgyermekek a nagyobbaktól is kaphattak ihletet, amikor a kancsóba dobták vagy ejtették a maguk golyóit vagy dióit. Mindenesetre a két célbadobós játék jóval fejlettebb gyermekek számára való: egy olyan csecsemő, aki a nagymozgás terén a kúszás-mászás fázisát érte el, aligha tart ott kezűgyességben és szocializációban, hogy egy ilyen – szabályokra épülő, valamint fejlett finommozgást megkívánó – társas játékot tudjon játszani. Farnosi (2021, 68) szerint kétéves korban figyelhető meg először, hogy egy labda eldobásának „van iránya”, a szabályos dobás fejlődése pedig csak öt éves korban indul meg (74). A „Koragyermekkor program” szerint a gyerekek 4–5 évesen tanulnak meg kislabdával két méterről célba dobni (4–5 év, Testi fejlődés és mozgás: Finommozgás).
- 34 Farnosi 2021, 56.
- 35 Hésiódos, *Istenek születése* 117.

- 36 „Baby boy (white) about to rise, greeted by two older boys” (van Hoorn 1951, 192). A fényképmásolaton nem vehető ki a két idősebb fiú.
- 37 „Boy crawling to go cart (or rather, getting on his feet, about to walk for the first time and thereby attain to the use of go carts?).” Smith 1943, 48.
- 38 Egy-egy fejlődési fokot elérve, a csecsemők heteken-hónapokon át gyakorolják és fejlesztik az adott mozdulatot vagy mozgássort, ezért fedezheti fel és azonosíthatja be őket közvetlen tapasztalattal bármely külső szemlélő mindenféle előképzettség nélkül, „csupán” figyelmes érdeklődéssel, anélkül is, hogy az egyes mozgásfajták funkciójáról pontos tudása lenne.
- 39 A gyermek és felnőtt teste között ez az arány az egyik legszembe-tűnőbb megkülönböztető vonás, még akkor is, ha ez az érték azoknál a gyermekábrázolásoknál is jelentősen elmarad a valóságostól, amelyek már nem kicsiny felnőttként ábrázolják a gyermeket. Sourvinou-Inwood (1988, 33–39) ezt az arányszámot tette meg az egyik legfontosabb életkort jelző markernek (a relatív magasság, az öltözet, a viselkedés és az előre hajló testtartás mellett). Az általa vizsgált brauróni *krateriskosok* gyerekábrázolásai esetében ez az arány 1:6 és 1:8 között mozog. Hamilton (1992, 209–219) számításából az derül ki (bár a szerző nem ezt kívánja bizonyítani), hogy a *chous*-ábrázolások esetében a festők még szabadabban bánnak az arányokkal, és gyakran térnek el a valóságos anatómiai viszonyoktól. A gyermek – fej-test arány alapján – törpeszerű lényként való meghatározásáról az ókori orvostudományban és filozófiában, lásd Dasen 2007.
- 40 A kicsit nagyobb, jární tudó gyermekek esetében az előrehajló mozdulat ábrázolása tűnik erősen elnagyoltnak. Egy további problémát jelent, hogy a képek technikai kivitelezése – leginkább talán a tömegtermelésből és a kicsiny méretből adódóan – erősen hullámzó, és olykor felvetődik annak lehetősége, hogy a megrajzolt vonalak nem teljesen tükröznek művészi szándékot.
- 41 Sommer–Sommer (2015, 83–84) kismadárnak nézi a csecsemő előtt lévő kiscancsót, a kar hátrahúzása mögött pedig annak szándékát sejt, hogy a gyermek a következő pillanatban egy hirtelen gyors mozdulattal megpróbálja majd elkapni a madarat.
- 42 A magyarozatért Góczán-Szabó Ildikónak tartozom köszönettel.
- 43 A fokozott izomtónushoz és az ebből adódó szögletes mozgáshoz lásd Farmosi 2021, 54–55. A hajlott testtartás a még bizonytalanul járó gyermekekre is jellemző vonás a vázaképeken, ehhez lásd Sourvinou-Inwood 1988, 37–38.
- 44 Skylax, *Periplus* 112 (T28 Hamilton).
- 45 A realiztikus csecsemőábrázolásnak ugyanakkor voltak bizonyos előzményei a görög és a görögországi művészetben. Ez utóbbiak közül kiemelkedik a minószi kultúra három kisplasztikai alkotása: a krétai Dikté-barlangban talált négykézláb mászó kislífiú bronzszobra, melyet a Kr. e. 18–15. sz.-ra szokás datálni (Oxford, Ashmolean Museum), valamint két elefántcsontszobor a késő minószi korból (Kr. e. 15–11. sz.): egy ülő csecsemő (Iraklion, Régészeti Múzeum, 142) és egy egyenes testtartással álló kislífiú (Iraklion, Régészeti Múzeum, 143), lásd Rühfel 1984b, Rutter 2003, 37–39. A görög gyermekábrázolások történetéről lásd Rühfel 1984b, Beaumont 1994, Beaumont 2003, 61–77, Lawton 2007, Schlegelmilch 2009, Beaumont 2012, 24–42, Stark 2012, Oakley 2013, Bobou 2018. Ariés nagyhatású kultúrtörténeti monográfiája (1960), amellyel a gyermek saját perspektívájának modernkori felfedezése és módszeres feltárása kezdődik, nem kezeli külön a kisgyermekcsoportját, és nem tárgyalja művészi reprezentációjukat sem.
- 46 A mozgás-tematikát tudomásom szerint egyetlen modern elemzés sem kapcsolta össze az ünneppel, sőt a kúszó-mászó csecsemők feltűnését többen is épp annak bizonyítékaként értékelték, hogy a *chous*-ábrázolások teljesen elszakadtak a *Choes* ünnepétől, lásd 18. jegyzet. Néhány kép értelmezésénél ugyanakkor felvetődött ko-
- rábban a mozgásfejlődési megközelítés szempontja. Három munka érdemel említést. Rühfel (1984a, 171–174) a *chous*-ábrázolások újszerűségét abban látja, hogy belső nézőpontból mutatják a gyermekeket, életkorukhoz illő tevékenységek végzése közben. Megállapítását néhány meggyőző példával támasztja alá, de az életkori sajátosságok részletezésébe nem bocsátkozik. Sommer–Sommer (2015, 82–85) arra hívja föl a figyelmet a „totyogó” korúak ábrázolása kapcsán, hogy a kúszás-mászás a világ önálló felfedezésének az eszköze, a szenzomotoros fejlődés fontos része, és néhány olyan részletet emel ki, amely a gyermekek aktivitására és mozgásuk akaratlagosságára utal (a szerzők fejlődéslélektannal foglalkozó pszichológusok). A könyv később a különféle játékek és játékábrázolások tárgyalásakor is jelzi, hogy a játék a mozgásfejlődésben is fontos szerepet tölt be (109, 128 és 142), de elsősorban a szocializáció folyamatára összpontosít. A mozgásfejlődési megközelítés Ammar (2020) tanulmányában kapja a legnagyobb teret, aki a kancsóábrázolások egyik gyakori elemét: a keresek játékokat vizsgálja az eszközhasználat szempontjából. Amman arra mutat rá, hogy a játékszernek három típusa is megkülönböztethető egymástól a képeken, amelyekkel életkoruknak és a mozgásfejlődési szintjüknek megfelelően játszanak a kancsókon ábrázolt gyermekek.
- 47 Az ág egyenes vonala, a levélforma, valamint az időnként feltűnő bogvóstermés alapján (43. kép) ezek a vesszők többnyire olajfa ágaként azonosíthatók.
- 48 Emellett még két olyan jelenet típus érdemel említést, amelyen leveles ágak valamilyen rituális funkcióval szerepelnek gyermekekhez kapcsolódóan. Az első esetben egy egy-két éves gyermek tesz üdvözlő mozdulatot egy frissen levágott vesszővel, lásd a 45. képet. A mozdulat – bár nem látjuk, kinek szól – nyilvánvalóan rituális tiszteletet fejez ki, a leveles ág feltételezhetően zsengeáldozatul szolgál. A másik jelenet felnőttek és iskoláskorú gyerekek részvételével végzett rítusokhoz kötődik, nagy valószínűséggel a Hintáünnephez (*Aióra*), valamint a *liknonban* elhelyezett Dionysos-maszk kultuszához (Athén, Nemzeti Régészeti Múzeum, BS 319 és BS 319, Vlastos-gyűjtemény; Athén, 3. Ephoria 3500; New York, Metropolitan Museum, 75.2.11). Mindkét képen frissen levágott ágakból font koszorút viselnek a résztvevők, emellett leveles ágakkal van kibélelve a bölcsőként funkcionáló szórolapát alja, illetve a hinta alá is ágakat helyeztek el. Dietrich (2010), aki úttörő jelentőségű monográfiájában elsősorban a feketealakos vázakon vizsgálja a fák és faágak ábrázolásának főbb típusait, egyik motívumot sem tárgyalja.
- 49 Az *Anthestéria* eredeti formájáról és rítusairól nincsenek közvetlen forrásaink, csupán vallástörténeti analógiák alapján feltételezhető, hogy a tél és tavasz határán megtartott ünnep középpontjában a szimpatetikus mágia elve szerint kapcsolódhatott egymáshoz az emberi és a növényi világ, vö. Frazer 2019³, 46–47. Frazer (1911³, 283) a rituális hintázás (*Aióra*) kapcsán azt is felvetette, hogy a hinta magasba lendítésével a növények magasra növekedését kívánták elősegíteni, ahogyan pl. a lett parasztok a len, a szumátrai brahmanok a rizs fejlődését (ehhez lásd Frazer 2019³, 210–211), a feltételezés azonban legfeljebb lehetséges, de nincs bizonyítva.
- 50 Berényi–Katona 2014, 187.
- 51 Euripidés, *Bacchánsnők* 707–711, a folyadékok csodás fakadásához lásd még 142–143, valamint Nonnos, *Dionysiaka* 22.26 és 45.300, továbbá Pausanias, *Görögország leírása* 4.36.7 és Plátón, *Ión* 534 a.
- 52 Euripidés, *Bacchánsnők* 447, hasonlóképp Nonnos, *Dionysiaka* 44.26 és 46.2. A spontaneitás (*automaton*) központi jelentőségéről a dionysoszi kultuszban lásd Detienne 1989, 53–54.
- 53 A bekezdéshez lásd Detienne 1989, 54–63. Dionysos vegetációs aspektusáról, és különösen a fák növekedését és termőképességét biztosító erejéről lásd Frazer 2019³, 297–302, Nilsson 1955, 582–585, Kerényi 1976, 62–66, Seaford 2006, 22–23.
- 54 Euripidés, *Bacchánsnők* 374.

- 55 *Dionysos orthos*-hoz lásd Niafas 2000, aki a szó 'helyes' értelmére is kitér elemzésében.
- 56 *Előadások* 2.1. A faoszlopra helyezett Dionysos-maszkot ábrázoló ún. *Lénaia*-vázákon gyakran jelennek meg hasonló tőrsarjak az oszlop alján.
- 57 Lásd Dionysos valamennyi évszakban virágzó és termő kertjét, Longos, *Daphnis és Chloé* 4.2.6.
- 58 Raepset–Decocq 1998, gondolatukat továbbfejlesztette Ham (1999, 209–213), valamint Beaumont (2003, 74–75).
- 59 Isler-Kerényi 2015, 100–113.
- 60 Lissarrague 2013, 63–66.
- 61 Vernant 1990 és Catenaccio 2012.

Bibliográfia

Szövegkiadások, fordítások

- Pfeiffer, R. 1949. *Callimachus, Fragmenta, Hymni et Epigrammata, 1–2. vol.* Oxford.
- Bolonyai G.–Hajdu P. (szerk.) 2011. *Szemtanik a trójai háborúról. Krétai Dictys, Frigiai Dares és Philoztratosz szövegei.* Budapest, 161–227.

Szakirodalom

- Adolph, K. E. – Vereijken, B. – Denny, M. A. 1998. „Learning to Crawl”: *Child Development* 69, 1299–1312.
- Ammar, H. 2020. „Greek Children and their Wheel Carts on Attic Vases”: Rebay-Salisbury, K. – Pany-Kucera, D. (szerk.): *Ages and Abilities: The Stages of Childhood and their Social Recognition in Prehistoric Europe and Beyond.* Summertown, 209–220.
- Ariès, Ph. 1960. *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien régime.* Paris.
- Beaumont, L. 1994. „Constructing a Methodology for the Interpretation of Childhood Age in Classical Athenian Iconography”: *Archaeological Review from Cambridge* 13/2, 81–96.
- Beaumont, L. 2003. „The Changing Face of Childhood”: Neils – Oakley 2003, 59–83.
- Beaumont, L. 2012. *Childhood in Ancient Athens: Iconography and Social History.* London–New York.
- Beazley, J. 1956. *Attic Black-Figure Vase-Painters.* Oxford.
- Beazley, J. 1963. *Attic Red-Figure Vase-Painters.* Oxford.
- Berényi M. – Katona F. 2014. *Fejlődésneurológia.* Budapest.
- Bélyácz K. – Nagy Á. M. 2020. „Periammata: Amulettek a korai athéni vörösalakos vázákön”: *Ókor* 19/2, 26–39.
- Bobou, O. 2018. „Representations of Children in Ancient Greece”: Crawford, S. – Hadley, D. M. – Shepherd, G. (szerk.): *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood.* Oxford.
- Borgeaud, P. 2012. „Dionysos, the Wine and Ikarios: Hospitality and Danger”: Schlesier, R. (szerk.): *A Different God? Dionysos and Ancient Polytheism.* Berlin–Boston, 161–172.
- Burkert, W. 1972. *Homo Necans. Interpretationen altgriechischer Opferriten und Mythen.* Berlin.
- Burkert, W. 1985. *Greek Religion.* Ford. Raffan, J., Cambridge (Mass.). (eredeti, német kiadása: *Griechische Religion.* Stuttgart, 1977.)
- Catenaccio, C. 2012. „Oedipus Tyrannus: the Riddle of the Feet”: *The Classical Outlook* 89/4, 102–107.
- Cohen, A.–Rutter, J. B. (szerk.) 2007. *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy.* Princeton.
- Crelier, M.-C. 2008. *Kinder in Athen im gesellschaftlichen Wandel des 5. Jahrhunderts v. Chr.* Remshalden.
- Dasen, V. 2003. „Les amulettes d'enfants dans le monde gréco-romain”: *Latomus* 62, 275–289.
- Dasen, V. 2007. „'All Children are Dwarfs'. Medical Discourse and Iconography of Children's Bodies”: *Oxford Journal of Archaeology* 27, 49–62.
- Dasen, V. 2011. „Childbirth and Infancy in Antiquity”: Rawson, B. (szerk.): *A Companion to Families in the Greek and Roman Worlds.* Wiley-Blackwell, 291–314.
- Detienne, M. 1989. *Dionysus at Large.* Ford. Goldhammer, A. Cambridge (Mass.).
- Deubner, L. 1932. *Attische Feste.* Berlin.
- Dietrich, N. 2010. *Figur ohne Raum? Bäume und Felsen in der attischen Vasenmalerei des 6. und 5. Jahrhunderts v. Chr.* Berlin–New York.
- Farmosi I. 2021. *Mozgásfejlődés.* Debrecen.
- Frazer, J. G. 2019³. *Az aranyág.* Ford. Bodrogi Tibor. Budapest (eredeti, első kiadása: *The Golden Bough,* New York–London, 1890).
- Frazer, J. G. 1911³. *The Golden Bough,* 3. rész, New York–London.
- Gallahue, D. L. – Ozmun, J. C. – Goodway, D. 2012⁷ (1998¹). *Understanding Motor Development. Infants, Children, Adolescents, Adults.* New York.
- Green, J. R. 1961. „Some Alterations and Additions to van Hoorn, Choes and Anthesteria (Leiden 1951)”: *Bulletin of Institute of Classical Studies* 8, 23–27.
- Green, J. R. 1970. „A Series of Added Red-Figure Choes”: *Archäologischer Anzeiger* 4, 475–487.
- Green, J. R. 1971. „Choes of the Later Fifth Century”: *The Annual of the British School at Athens* 66, 189–228.
- Green, J. R. 1972. „Oinochoe”: *Bulletin of Institute of Classical Studies* 19, 1–16.
- Hajtó K. – Lengyel A. – Sósné Pintye M. – Szabó M. – Tóth A. 2019. *Lépések. II. kötet. Módszertani kézikönyv.* Budapest.
- Ham, G. 1999. „The Choes and Anthesteria Reconsidered: Male Maturation Rites and the Peloponnesian Wars”: Padilla, M. W. (szerk.): *Rites of Passage in Ancient Greece: Literature, Religion, Society.* Lewisburg, 201–218.
- Hamilton, R. 1992. *Choes and Anthesteria: Athenian Iconography and Ritual.* Ann Arbor.
- Heinemann, A. 2016. *Der Gott des Gelages. Dionysos, Satyrn und Mäna den auf attischem Trinkgeschirr des 5. Jahrhunderts v. Chr.* Berlin–Boston.
- van Hoorn, G. 1951. *Choes and Anthesteria.* Leiden.
- Humphries, S. 2004. *The Strangeness of Gods.* Oxford.
- Isler-Kerényi, C. 2015. *Dionysos in Classical Athens.* Leiden–Boston.
- Kerényi, K. 1976. *Dionysos: Archetypal Image of Indestructible Life.* Ford. Mannheim, R. Princeton.
- Lawton, C. L. 2007. „Children in Classical Attic Votive Reliefs”: Cohen – Rutter 2007, 41–60.
- Lissarrague, F. 2013. *La cité des satyres.* Paris.
- Neils, J. – Oakley, J. H. (szerk.) 2003. *Coming of Age in Ancient Greece: Images of Childhood from the Classical Past.* New Haven–London.
- Niafas, K. 2000. „Athenaeus and the Cult of Dionysos orthos”: Braund, D. – Wilkins, J. (szerk.), *Athenaeus and his World. Reading Greek Culture in the Roman Empire.* Exeter, 466–476.
- Nilsson, M. P. 1915: „Die Anthesterien und die Aiora”: *Eranos* 15, 181–200 (reprint: Uö, *Opuscula Selecta I,* Lund, 1951, 145–165).

- Nilsson, M. P. 1955. *Geschichte der griechischen Religion*. München.
- Oakley, J. H. 2013. „Children in Archaic and Classical Greek Art”: Evans Grubbs, J. – Parkin, T. – Bell, R. (szerk.): *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*. Oxford, 147–171.
- Parker, R. 2005. *Polytheism and Society at Athens*. Oxford.
- Parkes, H. W. 1977. *Festivals of the Athenians*. London.
- Pickard-Cambridge, A. 1968². *The Dramatic Festivals of Athens*. (át-dolg. John Gould, J. – Lewis, D. M. 1953¹. Oxford.)
- Raepsaet, G. – Decocq, C. 1987. „Deux regards sur l’enfance athénienne à l’époque classique: Images funéraires et Choés”: *Les études classiques* 55, 3–15.
- Robertson, N. 1993. „Athens’ Festival of the New Wine”: *Harvard Studies in Classical Philology* 95, 197–250.
- Rumpf, A. 1961. „Attische Feste Attische Vasen”: *Bonner Jahrbücher* 161, 208–214.
- Rühfel, H. 1984a. *Das Kind in der griechischen Kunst von der minoisch-mykonischen Zeit bis zum Hellenismus*. Mainz.
- Rühfel, H. 1984b. *Kinderleben im klassischen Athen. Bilder auf klassischen Vasen*. Mainz.
- Schlegelmilch, S. 2009. *Bürger, Gott und Götterschützling Kinderbilder der hellenistischen Kunst und Literatur*. Berlin–New York.
- Schmidt, R. 1977. *Die Darstellung von Kinderspielzeug und Kinderspiel in der griechischen Kunst*. Wien.
- Schmidt, S. 2005. *Rhetorische Bilder auf attischen Vasen. Visuelle Kommunikation im 5. Jh. v. Chr.* Berlin.
- Seifert, M. 2011. *Dazugehören: Kinder in Kulturen und Festen von Oikos und Phratrye: Bildanalysen zu attischen Sozialisationsstufen des 6. bis 4. Jahrhunderts v. Chr.* Stuttgart.
- Simon, E. 1983. *Festivals of Attica: An Archeological Commentary*. Wisconsin.
- Smith, H. R. W. (szerk.) 1943. *Corpus Vasorum Antiquorum, USA, Fascicule 10, San Francisco, Fascicule 1*. Cambridge (Mass.).
- Smitsman, W. – Corbetta, D. 2010. „Action in Infancy – Perspectives, Concepts, and Challenges”: Bremner, J. G. – Wachs, Th. D. (szerk.): *The Wiley-Blackwell Handbook of Infant Development. Second Edition, Volume 1. Basic Research*. Wiley-Blackwell, 167–203.
- Sommer, M. – Sommer, D. 2015. *Care, Socialization and Play in Ancient Attica – A Developmental Childhood Archaeological Approach*. Aarhus.
- Sourvinou-Inwood, Ch. 1988. *Studies in Girls’ Transitions: Aspects of the Arkteia and Age Representation in Attic Iconography*. Athens.
- Stark, M. 2012. *Göttliche Kinder. Ikonographische Untersuchung zu den Darstellungskonzeptionen von Gott und Kind bzw. Gott und Mensch in der griechischen Kunst*. Stuttgart.
- Stern, E. M. 1978. „Kinderkännchen zum Choenfest”: Lorenz, Th. (szerk.) *Thiasos – sieben archeologische Arbeiten. Castrum Peregrini* 132/133. Amsterdam, 27–37.
- Vernant, J. P. 1990. „The Lame Tyrant: From Oedipus to Periander”: Vernant, J. P. – Vidal-Naquet, P. (szerk.), *Myth and Tragedy in Ancient Greece* (ford. Lloyd, J.). New York.